Purián enteriőrök és nagyvilági liftek

Valuch Tibor: Magyar hétköznapok. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig. Budapest, Napvilág, 2013. 344.

Szilágyi János hetvenes években készített *Kettesben* című rádióműsorának egyik részében Berkesi Andrással, az ÁVH-s tisztből lett népszerű íróval beszélgetett. A lakás leírásához érve Szilágyi sietett tisztázni, hogy hiába közismert művésznél van látogatóban, senki se gondolja, hogy „pazar kéjlakban" jár. A riport mégis azzal folytatódott, hogy a valóban purián lakásbelsőbe olyan előszoba vezet, amelybe egyenesen a liftből léptek át… Berkesi elmagyarázta a rádiósnak, hogy a Rákosi-korszak végén a börtönből szabadulva kapta ezt a lakást, ahol addig egy lakatosműhely kivándorolt tulajdonosa lakott. A férfi azért alakította át így az otthonát, mert imádta a nőket, akiket úgy tudott fogadni és elküldeni a lakásba közvetlenül nyíló lifttel, hogy a szomszédok nem látták. Berkesi pedig bevallása szerint annyira nem foglalkozott a külsőségekkel, hogy ehhez a nem hétköznapi előszobához sem nyúlt hozzá.[1]

A történet nemcsak arról árulkodik, hogy miként képzelhette el a korszak riportere és rádióhallgatói – talán nyugati filmélmények alapján – egy sikeres író lakását, de arról is, hogy a szocializmus idején a lakhatási viszonyok korántsem voltak maguktól értetődők: hogy kinek hol és milyen lehetett az otthona, jelentős mértékben függött a vagyoni helyzeten túl a társadalmi státusztól, illetve a rendszerben való informális érvényesülési praktikáktól. Arról nem is beszélve, hogy ugyanez a kis magyar *penthouse*-ba vezető lift és előszoba mennyire másként interpretálható a Horthy- és a Kádár-kor viszonyai között. A világháború előtt a lakástulajdonos jó hírét, (áttételesen a pletykákkal szembeni) biztonságát szavatolták; a század második felében viszont a nyilvános tér kiszámíthatatlanságát és veszélyeit hozták közelebb. (Ezekkel a veszélyekkel dacolt Berkesi, a rendőrségi és kémelhárító történetek szerzője, aki – talán purián kommunista elköteleződéséből kifolyólag – egyáltalán nem félt a romló közbiztonság miatt.)

Persze a létező szocializmus korabeli életnek korántsem csak a lakáskérdés volt az a területe, amelyen belül a viszonyok nem voltak fekete-fehérek. Hiába rendelkezünk a korból statisztikai adatokkal, illetve különféle államilag szubvencionált felmérésekkel, a szocialista Magyarország mindennapjainak felfejtése komoly kihívás elé állítja a történészt, mert a korszak politikai és gazdasági rendszere a

[1] Szilágyi, 1976. 43.

hétköznapokban is olyan sajátos légkört teremtett, mint amilyenre a lakáskérdés, az év végi hajrá vagy az egészségügy kapcsán már rámutattak a társadalomtudósok.[2]

Ezekkel az összetett forrás- és ismeretelméleti problémákkal kellett megküzdenie Valuch Tibornak, miközben a *Magyar hétköznapok. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig* című monográfiáján dolgozott. Végül a magyar társadalomtörténet-írás egyik fontos munkáját tudta megjelentetni, és történetírásunk régi adósságát törleszti ezzel a szintézisre törekvő könyvével, amelyben az 1945 utáni hétköznapok történetét különböző tematikus egységek mentén ragadja meg. Ugyanakkor a kötet bizonyítja a vállalkozás nehézségét és a fent említett kutatási problémák makacsságát, amelyeket évtizedes társadalomtörténészi tapasztalattal is nehéz hiánytalanul megoldani. Valuch az 1990-es évek végén kezdett dolgozni első szintetizáló munkáján, a 2001-ben kiadott *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében* című egyetemi tankönyvén, amelyben a szerző a szocialista kor jellemzőit és korábbi elemzési kereteit röviden és érthetően tekintette át – a kötetet azóta is folyamatosan használják különböző társadalom- és bölcsészettudományi képzésekben. A jelen könyv is elsősorban erre az időszakra fókuszál, ugyanakkor Valuch fent idézett munkájához képest szélesebb időkeretben vizsgálódik, helyenként az 1930-as évektől, illetve egészen az ezredfordulóig elemzi a társadalmi és gazdasági folyamatokat. A szerző az előszóban azzal indokolja a köztörténeti választóvonalak negligálását, hogy a társadalom változásáról a politikai „ráolvasásoktól" és ideológiai indoktrinációktól mentesen kíván beszélni. Könyve tárgyát három alapvető témacsoport: a folyamatok, a szokások és a fogyasztás mentén tagolja. (Valuch szerint ez három azonos jelentőségű szempont, holott, meglátásom szerint, inkább a folyamatok részterületeként jelennek meg a szokások, amelyeknek egyik alkategóriájaként lehetne kezelni a fogyasztást.)

A *Magyar hétköznapok* alapvetően statisztikai megközelítésű, a társadalomtörténész így igyekszik érthető rendbe fésülni a hétköznapi élet vizsgálatának kvalitatív szinten nehezen megragadható fogalomrendszerét. A kvantitatív feldolgozás valóban elősegítette a társadalmi folyamatokkal kapcsolatban olyan trendek és változások detektálását, amelyek máskülönben sokkal nehezebben lettek volna operacionalizálhatók.[3] A tárgyalt téma és országos lépték esetében tehát a kvantitaív megközelítés elsőbbségéhez nem fér kétség. A kötet javára váltak volna viszont az olyan kvalitatív elemzések, mint amilyen például a recenzió elején megidézett lift analizálása lehetne. Rögtön hozzá kell tenni, hogy az ehhez hasonló, mikroszinten értelmezhető esetek természetesen nem nyújtanak pontos, objektív adatokat az adott lakásról, különösen nem az országos lakáshelyzetről, és arra sem adnak magyarázatot, hogy miként változhatott meg a társadalom nyilvános és privát szférához fűződő viszonya.[4]

A *Magyar hétköznapok* elemző bemutatása során a *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében* című könyvből fogok kiindulni (a továbbiakban

[2] A lakáskérdésről: ZOLTÁN, 1981. 7–30.; az év végi hajráról: LAKI, 1980. 11–65.; az egészségügyről: SZALAI, 1986. 20–45.

[3] Sajnos a szerző azokkal az ismeretelméleti problémákkal nem foglalkozik, amelyek az általa különböző interpretációkhoz használt adatoknak a modernitásra oly jellemző termeléséből fakadnak.

[4] Egy rendkívül innovatív példa szovjet kontextusból: SIEGELBAUM, 2006.

*Magyarország társadalomtörténete*ként rövidítem a címét),[5] mert véleményem szerint az utóbbi kötet szolgált a recenzált mű alapjául: mindkettő elsősorban a magyar szocialista időszakot vette górcső alá különböző népesedési, jövedelmi, rétegződési folyamatok és fogyasztási szokások alapján. A *Magyarország társadalomtörténeté*ben több olyan megállapítás olvasható (mindenekelőtt az önkizsákmányolással és az etnicizált szegénységgel kapcsolatban), amelyeket érdemes lett volna továbbgondolni a jelen kötetben.

Valuch Tibor a *Magyarország társadalomtörténeté*nek szintetizáló részeiben már sorra vett olyan kevéssé kutatott, de a korszakra vonatkozó közéleti diskurzusokban rendre felmerülő problémákat, amelyek kihathattak a rendszerváltás utáni, közelmúlttal kapcsolatos társadalmi dilemmákra. A közbeszédben a szocializmussal összefüggésben folyton felmerülő önkizsákmányoláshoz kapcsolódóan Valuch beemeli elemzésébe a „téeszneurózis" fogalmát, amit Juhász Pál csengersimai kutatása vezetett be az 1960-as évek elején, majd Kopp Mária és férje, Skrabski Árpád vizsgálták a társadalom veszélyeztetett, illetve a körülmények ellenére biztos helyzetben lévő rétegeinek szorongásait és arra való hajlamát.[6] Vizsgálataik rendkívül jó alapot nyújtanának egy pszichotörténeti elemzéshez, amelyben egyrészt az egészségromlással való korreláció kimutatása révén a Kádár-kori önkizsákmányolás toposzát lehetne újrakontextualizálni és empirikusan „bizonyítani". Másrészt lehetőség adódna újragondolni a szorongáskeltés folyamatát, ami a Kopp–Skrabski-szerzőpáros szerint egyértelműen összefügg az adott személy tájékozottságával és az adott mikroközegbe való beágyazottságával. A *Magyarország társadalomtörténete* lapjain pár mondatban összefoglalt fenti kutatások részletesebb kifejtése vagy azok új szempontból történő elemzése árnyalhatta volna a *Magyar hétköznapok* alapvetően statisztikai adatokra épülő megközelítésmódját. (A továbbgondoláshoz a pszichológia újabb eredményei is segítséget tudnának nyújtani. Időközben a pszichológia intézményesülése is sokat haladt,[7] és a társadalom pszichikai problémáit vizsgáló publikációk száma szintén jelentősen nőtt.[8])

Mint említettem, a *Magyar hétköznapok* elemzései deklaráltan nyúlnak át korszakhatárokon. Valuch a *Magyarország társadalomtörténete* írásakor még nem volt ilyen határozottan transzgresszív, igaz, a 2001-es kötetében – Lengyel György kutatásai alapján – részlegesen cáfolta és pontosította Szelényi Iván „menedzser-kapitalizmus"-tételét, méghozzá úgy, hogy a tulajdon nélküli vezetőréteg inkább csak az 1990-es évek első harmadában volt meghatározó. E metaanalízist (más szerzők újabb empirikus kutatásai alapján) igen fontos lett volna folytatni, többek között a 2004-ben a Laki Mihály–Szalai Júlia-szerzőpárostól megjelent *Vállalkozók vagy polgárok?*, valamint Sik Endre *A kapcsolati tőke szociológiája* című kötete alapján.[9] Az információs viszonyok és számszerűsíthető adatok alapján lehetőség nyílt volna árnyalni Laki és Szalai érvelését, amely Valuch könyvében is visszaköszön, és amely egyelőre pusztán a sajtóorgánumok által készített „száz leggazdagabb magyart" számba vevő rangsorokra támaszkodik. (Ezeknek az argumentációknak a rendkívül

[5] VALUCH, 2001.
[6] KOPP–SKRABSKI, 1989.
[7] KOVAI, 2016.
[8] Példaként: STEFKA, 1980.
[9] LAKI–SZALAI, 2004.; SIK, 2012.

korlátozott használati értékére mutatott rá recenziójában Major Iván.[10]) A magazinok számára készült listák éppen bizonytalan módszertanaik miatt sokkal többet árulnak el a társadalom gazdaságról kapcsolatos elképzeléseiről, a közéleti személyek beárazásáról, mintsem az ország elitjének valós számairól és az elit tagjai között fennálló markáns különbségekről. Amennyiben mégis megelégszünk velük, az a következőhöz hasonló általánosító, ám a mélyebb megértést inkább gátló megállapításokhoz vezethet: *„Napjaink gazdasági elitjének életmódjára továbbra is jellemző* […] *a rejtőzködés, részben pedig egyfajta sajátos magamutogatás."* (63.)

A recenzált kötetben nem kap jelentős szerepet a szegénység etnicizálásának kérdése sem. Pedig a köztörténeti fordulópontok magyarázóerejét tudatosan negligáló mű esetében fontos lett volna a cigány kisebbség helyzetét már a szocialista kori források alapján problematizálni, hogy be lehessen emelni a rendszerváltás utáni évek narratívájába Ladányi János szegénységkutatásait, illetve Szelényinek és Ladányinak a cigányság kiterjedéséről szóló vitáját vagy akár a két kutató azon vitáját, amelyet Michael S. Stewarttal folytattak a rendszerváltás utáni *underclass* létéről.[11] A különböző vagyoni helyzetű csoportokról szóló elemzések megközelítését a fent hivatkozott munkák, viták szempontjaival lehetett volna kiegészíteni. Valuch 2015-ben megjelent *Jelenkori magyar társadalom* című kötete pótolhatja az olvasót ebben a témakörben, bár abban a munkában is elsősorban csak Kemény István kutatásai alapán dolgozik a szerző.[12]

A most mérlegre helyezett, kvantitatív adatközlést előnyben részesítő kötettel szemben a fenti szempontok azért merülhetnek fel jogos igényként, mivel a szerző a bevezetőben a köztörténeti korszakolás elvetése mellett azzal érvel, hogy *„a napjainkat is alakító modernizációs trendnek a kirajzolódása"*, illetve *„az adaptivitás és kreativitás"* jellemzi a társadalom hétköznapjainak változásait. Másszóval: *„a társadalmi szokások, hagyományok, elvárások, értékrendek, valamint az emberi kreativitás szabták meg az újítások kialakulásának és elfogadásának rendjét, az életminőség átalakulásának trendjeit."* (9.) Ha a kutató a társadalom változásának és működésének megértéséhez annak tagjai által gyakorolt aktív befolyásolási szándékokon keresztül kíván eljutni, akkor a társadalmi cselekvésekre nagyobb hangsúlyt érdemes fektetni. Így például be lehetett volna vonni a kutatásba Michel de Certeau az „élőhely taktikájáról" alkotott elméletét, hiszen a hatalommal rendelkező korporatív entitás stratégiái és az önálló autoritással nem rendelkező személyek taktikái olyan kölcsönhatást teremtenek, amelynek vizsgálata által a társadalmi mozgások értelmezése árnyaltabbá válhat.[13] Lássuk mindezt egy olyan példán keresztül, ami a termelőszövetkezetek történetében figyelhető meg! Mint azt Valuch Tibor helyesen megállapította, *„a hatvanas évek első felében a mezőgazdaság kollektivizálásának és az erőltetett iparosítás ismételt kibontakozásának köszönhetően a bérek növekedési üteme lassult"*. (39.)[14] A társadalom-

[10] MAJOR, 2005. 1017.

[11] Ladányi eredményei: LADÁNYI–SZELÉNYI, 2003. 48–50.; LADÁNYI, 2001. 43–48. Ladányi és Szelényi vitája: LADÁNYI–SZELÉNYI, 1997. 3–6. A Ladányi–Szelényi–Stewart-vita: STEWART, 2001. 82–94.; LADÁNYI–SZELÉNYI, 2001. 94–98.

[12] VALUCH, 2015. 83–88.

[13] CERTEAU, (1980). 12–47.

[14] Megjegyzésre érdemes, hogy az ilyen és ehhez hasonló megfogalmazások azonban éppen – s most ismét a szerzőt idézem – *„a politikai feltételek szabta kényszerek"* (9.) folytonos hatását implikálják.

történész figyelmét azonban elkerülték azok a taktikák, amelyekkel a tsz-tagok megpróbálták kárpótolni magukat, miközben mind kevésbé nőtt a jövedelmük. Pedig nagyon is a témába vág (és nemkülönben szervesen hozzátartozik a Kádár-kor gazdaságtörténetéhez), hogy amikor a tsz-ek (mint önálló stratégiával rendelkező szervezeti formák) a munkaegységrendszer hiányosságaival szembesültek, akkor a problémát különböző – a könyvben sajnos nem tárgyalt – ötletekkel, például prémiumfizetéssel vagy részes betakarítással próbálták orvosolni. Ugyanekkor az egyszeri taktikákra építő tsz-tagok pedig akár normasértő csalásokkal és illegális adásvétellel próbálták a készpénzhiányukat enyhíteni. A *Magyar hétköznapok* szerzője tehát regisztrálja a problémát a makroszinten, ugyanazon probléma mikroléptékű vetületeit azonban hagyja elsikkadni. Emiatt a titkolt jövedelemszerzésről inkább impressziószerűen kapunk képet, noha a szocializmusra és az azt követő időszakra vonatkozóan is hasznos kutatásokkal szolgál a szakirodalom. Az 1989 előtti időszak szerződéses üzleti világáról Tamás Ervin újságíró interjúkötetét érdemes kézbe venni, míg a rendszerváltás utáni évekről Laczkó Mária találékony módszertannal készült kutatását, amelyben a lakossági áramfogyasztásból becsülte meg a feketegazdaság jelenlétét.[15] Meg kell hagyni, a tematikus egységek megírásához felhasznált kutatásokat rendkívül szemléletesen olvasta egymásra Valuch, azonban érdemes lett volna a mikro-, mezo- vagy makroszintű megközelítéseket külön kezelni, így plasztikusabban mutathatta volna be a tsz-ek mezőgazdasági korlátolt felelősségű társaságokká való átszerveződésének folyamatát,[16] amelyet csak rendkívül hiányosan dolgoztak fel eddig, noha jelentős szerepet játszottak a közelmúlt agrár/gazdaságtörténetében.

A monográfia javára váltak volna a szomszédos szocialista országokra való utalások, a vizsgált magyarországi témáknak, rendszerszintű jelenségeknek, illetve a keleti blokk más államaiban való párhuzamaiknak az összehasonlítása. Ennek elvégzésére rendelkezésre állnak a *comparative communism studies* módszertani ötletei. Paulina Bren kvalitatív és kvantitatív forrásokat keverten alkalmazó, a korabeli fogalomhasználatot az akkori társadalmi reprezentációk alapján elemző csehszlovákiai társadalomtörténettel foglalkozó monográfiája hasznos tájékozódási pont, csakúgy mint a jugoszláv fogyasztási világról szóló *Bought and Sold* Patrick Hyder Patterson tollából. A kelet-német világról szóló *Socialist Modern* szerkezetét tekintve más megoldást választott, mivel különböző szerzők egy-egy résztéma kifejtését tűzték ki célul, ám a kötet egyik szerkesztője, Paul Betts olyan tanulmányt írt a kelet-német lakásbelsőkről, amely remek összehasonlítási alap és fogódzó lehetett volna a *Magyar hétköznapok* szerzője számára is.[17] Azért is emelem ki Betts munkáját, mert Valuch *Városi (kis)polgári lakásbelső*ről szóló alfejezete jobbára ismét csak impressziókkal szolgál. Már az alfejezet címében található szavak is részletesebb kifejtésre szorultak volna, hiszen a polgári örökséget (legalábbis a hivatalos ideológia, retorika szintjén) elutasító szocialista időszakban járunk,[18] de a szerző az összetett helyzetet elintézi azzal, hogy a kispolgári lakás *„se nem paraszti, se nem polgári lakótér"*. (207.) Szintén előnyére vált volna a rendszereken átnyúló változásokra és sajátosságokra

[15] TAMÁS, 1988.; LACZKÓ, 2000.
[16] TAMÁSI, 1999.
[17] BREN, 2012.; PATTERSON, 2011.; PENCE–BETTS, 2008.; BETTS, 2008. 96–132.
[18] Elegendő talán az időnként felélénkülő kispolgárság-vitákra gondolni. Lásd: G. MÁRKUS, 1974.

fókuszáló könyvnek, ha a szerzője felhasználja Fehérváry Krisztina, a Michigani Egyetem kultúrantropológusának lakásbelsőkkel foglalkozó tanulmányát.[19]

Recenzióm végén ismét hangsúlyoznom kell, hogy mindezek ellenére Valuch Tibor könyve innentől kezdve a magyar társadalomtörténet-írás egyik sarokpontja lesz. A könyv óriási statisztikai apparátust mozgósítva sikeresen vázolta fel különböző, részben egymásba kapcsolódó témacsoportokon keresztül a 20. század második felének magyar társadalmában bekövetkező változásokat. A kötet kapcsán megemlített hiányosságok bemutatásával inkább arra szerettem volna felhívni a figyelmet, hogy a (talán) legfontosabb hazai és a környező országokban végzett hasonló, recens kutatások alapján milyen új témák és szempontok felé lenne érdemes a kutatást kiterjeszteni. E lehetséges szempontok megvalósítása ugyanakkor most már elképzelhetetlen a *Magyar hétköznapok* nélkül.

Bezsenyi Tamás

Felhasznált irodalom és rövidítések

BETTS

2008 BETTS, Paul: Building Socialism at Home: The Case of East German Interiors. In: *Socialist Modern. East German Everyday Culture and Politics*. Eds.: PENCE, Katherine – BETTS, Paul. Michigan, University of Michigan, 2008. 96–132.

BREN

2012 BREN, Paulina: *The Greengrocer and His TV. The Culture of Communism after the 1968 Prague Spring*. Ithaca, Cornell University Press, 2012.

CERTEAU

(1980) CERTEAU, Michel de: *A cselekvés művészete*. Ford.: Sajó Sándor – Szolláth Dávid – Z. Varga Zoltán. Budapest, Kijárat, 2010.

FEHÉRVÁRY

2012 FEHÉRVÁRY, Krisztina: From Socialist Modern to Super-Natural Organicism: Cosmological Transformations Through Home Decor. *Cultural Anthropology,* 27. (2012) 4. sz. 615–640.

G. MÁRKUS

1974 G. MÁRKUS György: Polgári-kispolgári „szocializmusok". *Társadalmi Szemle,* 29. (1974) 8–9. sz. 47–54.

KOPP–SKRABSKI

1989 KOPP Mária – SKRABSKI Árpád: Neurotikus és depressziós tünetegyüttes összefüggései kognitív háttértényezőkkel országos reprezentatív minta vizsgálata alapján. In: *Öngyilkosság, öngyilkossági kísérletek, mentális megbetegedések, regionális vizsgálatok.* Szerk.: KOPP Mária. Budapest, k. n., 1989. 29–46.

[19] FEHÉRVÁRY, 2012. Fehérváry többek között bemutatja, hogy a szocialista időszakbeli modernista lakásbelső miként válik organikus elemeket magába olvasztó természetközeli esztétizálássá. Egy másik idevágó könyv Kimberly Elman Zarecor tollából való. Zarecor a csehszlovák példán elemzi, hogy az építészetről való gondolkodás miként határozta és változtatta meg a lakásépítési törekvéseket. ZARECOR, 2011. Különösen: 177–223.

KOVAI
2016 KOVAI Melinda: *Lélektan és politika. Pszichotudományok a magyarországi államszocializmusban, 1945–1970.* Budapest, L'Harmattan, 2016.

LACZKÓ
2000 LACZKÓ Mária: *Egy rázós szektor: a rejtett gazdaság és hatásai a poszt-szocialista országokban háztartási áramfelhasználásra épülő becslések alapján*. Budapest, MTA Közgazdaságtudományi Központ, 2000.

LADÁNYI
2001 LADÁNYI János: Szegények és cigányok Magyarországon a piacgazdaságba való átmenet időszakában. *Info-Társadalomtudomány,* 15. (2001) 3. [54.] sz. 43–48.

LADÁNYI–SZELÉNYI
1997 LADÁNYI János – SZELÉNYI Iván: Ki a cigány? *Kritika,* 35. (1997) 12. sz. 3–6.
2001 LADÁNYI János – SZELÉNYI Iván: Van-e értelme az underclass kategória használatának? *Beszélő,* 6. (2001) 11. sz. 94–98.
2003 LADÁNYI János – SZELÉNYI Iván: A posztkommunista kapitalizmusok szegényei. *Mozgó Világ,* 29. (2003) 1. sz. 48–50.

LAKI
1980 LAKI Mihály: *Év végi hajrá az iparban és a külkereskedelemben*. Budapest, Magvető, 1980.

LAKI–SZALAI
2004 LAKI Mihály – SZALAI Júlia: Vállalkozók vagy polgárok. Budapest, Osiris, 2004.

MAJOR
2005 MAJOR Iván: Kissé megkésett vállalkozás. (Recenzió: Laki Mihály – Szalai Júlia: Vállalkozók vagy polgárok?) *Közgazdasági Szemle*, 52. (2005) 12. sz. 1017–1019.

PATTERSON
2011 PATTERSON, Patrick Hyder: *Bought and Sold: Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*. Ithaca, Cornell University Press, 2011.

PENCE–BETTS
2008 *Socialist Modern. East German Everyday Culture and Politics*. Eds.: PENCE, Katherine – BETTS, Paul. Michigan, University of Michigan, 2008.

SIEGELBAUM
2006 SIEGELBAUM, Lewis H.: *Borders of Socialism: Private Spheres of Soviet Russia*. New York, Palgrave Macmillan, 2006.

SIK
2012 SIK Endre: *A kapcsolati tőke szociológiája.* Budapest, Eötvös, 2012.

STEFKA
1980 STEFKA István: *Szökés közben – Mámor. Két dokumentumjáték*. Budapest, Szépirodalmi, 1980.

STEWART
2001 STEWART, Michael S.: Depriváció, romák és „underclass". *Beszélő,* 6. (2001). 7–8. sz. 82–94.

SZALAI
1986 SZALAI Júlia: *Az egészségügy betegségei*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1986.

SZILÁGYI
1976 SZILÁGYI János: *Kettesben*. Budapest, MRT–Minerva–Közgazdasági és Jogi, 1976.

TAMÁS
1988 TAMÁS Ervin: *Szerződő feleim!* Budapest, Magvető, 1988.

TAMÁSI
1999 TAMÁSI Mihály: *Polgárosodás régen és most*. Szeged, Bába és Társai, 1999.

VALUCH
2001 VALUCH Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, Osiris, 2001. *(Osiris tankönyvek)*
2015 VALUCH Tibor: *A jelenkori magyar társadalom*. Budapest, Osiris, 2015. *(A mai Magyarország)*

ZARECOR
2011 ZARECOR, Kimberly Elman: *Manufacturing a Socialist Modernity: Housing in Czechoslovakia, 1945–1960*. Pittsburgh, University of Pittsburgh, 2011.

ZOLTÁN
1981 ZOLTÁN Zoltán: *A dinamikus nagyváros*. Budapest, Magvető, 1981.